

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.34

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.10>

ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Бабарицький О.В.,
кандидат економічних наук, заступник начальника
Військово-юридичного інституту
з навчальної та наукової роботи – начальник навчального відділення,
полковник,
Військово-юридичний інститут,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837

Ігнатська А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
викладачка кафедри поведінкових дисциплін та військового лідерства
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Скорик В.В.,
курсант Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-6777-3192

Бабарицький О.В., Ігнатська А.І., Скорик В.В. Захист цивільного населення у збройних конфліктах за міжнародним правом.

У статті здійснено ґрунтовний аналіз міжнародно-правових норм забезпечення захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів із урахуванням особливостей їх практичного застосування під час збройної агресії проти України. Автор зауважує, що гарантування життя, безпеки та людської гідності цивільних осіб становить одну з ключових засад міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини і реалізується через дотримання принципів чіткого розрізнення між цивільними та комбатантами, пропорційності застосування сили, гуманності, а також обмеження засобів і методів ведення бойових дій. У роботі проаналізовано міжнародно-правові норми, що регулюють правовий статус цивільного населення та визначають обов'язки учасників збройного конфлікту щодо його захисту. Також враховано міжнародні стандарти, що визначають межі допустимих дій у війні та обов'язок сторін уникати шкоди цивільному населенню. Особливу увагу приділено актуальним проблемам реалізації норм міжнародного гуманітарного права, зумовленим трансформацією характеру сучасних збройних конфліктів, використанням невибіркового засобу ураження та систематичним ігноруванням міжнародних зобов'язань. На основі офіційних матеріалів Управління Верховного комісара ООН з прав людини проаналізовано тенденції зростання кількості жертв серед цивільного населення України, а також масштаби руйнування житлової, соціальної та критичної інфраструктури. Окремо висвітлено правові гарантії захисту найбільш уразливих груп цивільних осіб, насамперед жінок і дітей, та проблематику сексуального і гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо застосування

положень Конвенції в ситуаціях збройних конфліктів, зокрема з питань меж юрисдикції Суду, критеріїв правомірності застосування летальної сили та співвідношення норм міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини. Зроблено висновок, що забезпечення реального захисту цивільного населення можливе лише за умови ефективної імплементації міжнародно-правових норм, належного документування воєнних злочинів та гарантування невідворотності юридичної відповідальності за їх вчинення.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт, цивільне населення.

Babarytskyi O.V., Ignatieva A. I., Skoryk V.V. Protection of civilians in armed conflicts under international law.

This article presents an in-depth analysis of international legal frameworks governing the protection of civilian populations during armed conflicts, with particular attention to their application in the context of the armed aggression against Ukraine. The study substantiates that safeguarding the life, security, and dignity of civilians constitutes a core principle of both international humanitarian law and international human rights law, implemented through adherence to the principles of distinction between civilians and combatants, proportionality in the use of force, humanitarian considerations, and restrictions on the means and methods of warfare. The study analyzes international legal norms that regulate the legal status of the civilian population and define the obligations of parties to an armed conflict regarding its protection. It also takes into account international standards that establish the limits of permissible actions in war and the duty of parties to avoid harm to civilians. Based on verified data from the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, the article analyzes trends in civilian casualties in Ukraine and the large-scale destruction of residential, social, and critical infrastructure. Special attention is devoted to legal guarantees for the protection of especially vulnerable groups, including women and children, as well as to issues of conflict-related sexual and gender-based violence. The study also examines the case law of the European Court of Human Rights concerning armed conflict situations, focusing on questions of jurisdiction, standards governing the lawful use of lethal force, and the interaction between international humanitarian law and international human rights law. The article concludes that effective civilian protection cannot be achieved solely through normative regulation but requires robust enforcement mechanisms, systematic documentation of violations, and credible accountability processes.

Key words: international humanitarian law, armed conflict, civilian population.

Постановка проблеми. Захист цивільного населення у збройних конфліктах є одним із ключових інститутів міжнародного гуманітарного права та становить фундаментальну умову забезпечення прав людини в умовах війни. Міжнародне право виходить із принципу розмежування між комбатантами і цивільними особами, покладаючи на сторони конфлікту обов'язок утримуватися від нападів на цивільне населення, цивільні об'єкти та вживати всіх можливих заходів для мінімізації шкоди цивільним особам. Водночас сучасні збройні конфлікти дедалі частіше характеризуються високим рівнем залученості цивільного населення, використанням невибірко-вих засобів ведення війни та порушенням основоположних норм міжнародного гуманітарного права. Для України зазначена проблема набула особливої актуальності у зв'язку з триваючим збройним конфліктом, що супроводжується масштабними наслідками для цивільного населення. Руйнування житлової та критичної інфраструктури, загибель і поранення мирних жителів, внутрішнє переміщення осіб, обмеження доступу до медичної допомоги, освіти та гуманітарних ресурсів свідчать про системний характер загроз цивільному населенню. За цих умов постає питання не лише дотримання міжнародно-правових норм, а й ефективності існуючих механізмів їх реалізації та притягнення до відповідальності за порушення. Проблема захисту цивільного населення у збройних конфліктах полягає, зокрема, у необхідності узгодження норм міжнародного гуманітарного права з національними правовими системами України, забезпечення їх реального та ефективного практичного застосування, а також формування усталених правових підходів до кваліфікації порушень. Досвід України свідчить про наявність системних проблем із дотриманням міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення, притягненням винних осіб до відповідальності та забезпеченням ефективних механізмів правового захисту потерпілих. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення, практики їх реалізації в умовах збройного конфлікту в Україні та визначення напрямів удосконалення правових механізмів захисту цивільних осіб.

Метою дослідження є комплексний аналіз міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення у збройних конфліктах, особливостей їх імплементації та практичного застосування в Україні, а також визначення основних напрямів удосконалення міжнародних правових механізмів забезпечення ефективного захисту цивільних осіб.

Стан опрацювання проблематики. Проблема захисту цивільного населення у збройних конфліктах є предметом широкого наукового дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Падалка М. А. наголошує на тому, що міжнародно-правовий захист цивільного населення ґрунтується на принципах гуманності, пропорційності та розмежування між комбатантами та цивільними, а сучасні збройні конфлікти демонструють значні виклики для ефективного застосування цих норм на практиці, зокрема через високий рівень залучення цивільного населення до зони бойових дій та недостатню ефективність механізмів відповідальності [1, с. 5]. Дручек О. та Волуйко О. підкреслює, що міжнародне гуманітарне право забезпечує комплексну систему охорони цивільних осіб та цивільних об'єктів, проте реалізація цих принципів значною мірою залежить від політичної волі держав і дотримання сторонами конфлікту встановлених правил [2, с. 239]. Ф. Бані-Насер розглядає питання правового захисту цивільного населення та інших вразливих категорій осіб під час збройних конфліктів, зокрема наголошує на необхідності дотримання принципу обмеження застосування сили та запобіжних заходів для мінімізації шкоди цивільному населенню [3, с. 87]. У цілому, науково-правова проблематика міжнародного захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів досліджена на високому рівні, проте питання практичного застосування відповідних норм у сучасних збройних конфліктах, зокрема на території України, залишається складним. Це обумовлює необхідність подальшого удосконалення як міжнародно-правових механізмів, спрямованої на ефективний захист прав і гарантій цивільних осіб.

Виклад основного матеріалу. Після 24 лютого на території України російські збройні формування вчинили значну кількість воєнних злочинів. Наразі їхні обставини ретельно розслідуються компетентними правоохоронними органами, а відомості про масштаб і жорстокість цих подій доведені до міжнародної спільноти. Світ став свідком численних трагедій, серед яких - масові вбивства цивільного населення в Бучі, а також ракетний обстріл залізничного вокзалу в Краматорську, де загинули мирні мешканці, у тому числі діти, які очікували на евакуацію. Цей перелік не є вичерпним і охоплює багато інших фактів порушення законів та звичаїв війни. Міжнародна спільнота висловлює серйозне занепокоєння діями російської федерації як держави-агресора. Удари наносяться не лише по військових об'єктах, а й по об'єктах критичної інфраструктури та цивільному населенню, що прямо суперечить нормам міжнародного гуманітарного права. Так, у липні 2025 року було зафіксовано щонайменше 1674 постраждалих серед цивільних осіб, з яких 286 людей загинули, а 1388 отримали поранення. Ці показники стали найвищими з травня 2022 року [4].

У зв'язку з наведеним особливої актуальності набуває питання належного впровадження, дотримання та ефективної реалізації норм міжнародного гуманітарного права, спрямованих на захист цивільного населення під час збройних конфліктів.

Варто зауважити, що захист цивільного населення під час збройних конфліктів є одним із ключових принципів міжнародного гуманітарного та міжнародного прав людини. Міжнародне право встановлює обов'язок держав і сторін конфлікту поважати життя, гідність і основні права осіб, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях.

Вагоме місце у системі міжнародно-правових гарантій захисту людини належить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [5]. Так, положення статті 2 цього документа закріплюють право кожної особи на життя та покладають на державу обов'язок забезпечувати його охорону шляхом правового регулювання. Навіть за умов збройного протистояння це право може бути обмежене виключно у чітко визначених ситуаціях, що пов'язані з правомірним веденням воєнних дій. Особливу роль у контексті воєнного часу відіграє стаття 15 Конвенції, яка дозволяє державам тимчасово відступати від окремих зобов'язань у разі війни або іншої надзвичайної ситуації, що створює загрозу існуванню нації. Проте навіть за таких обставин відступ від статей 2 (за винятком випадків смерті, що настала внаслідок правомірних воєнних дій), 3, 4 (пункт 1) та 7 є недопустимим, що свідчить про абсолютний характер зазначених прав людини.

Ключовим міжнародно-правовим актом гуманітарного характеру, спрямованим безпосередньо на охорону цивільного населення, є Конвенція про захист цивільного населення під час війни

[6]. Згідно зі статтею 13 цього документа, його положення поширюються на всіх цивільних осіб сторін конфлікту без будь-яких проявів дискримінації та мають за мету пом'якшення страждань, зумовлених війною. Конвенція також закріплює спеціальні правові механізми захисту. Так, відповідно до статті 15 допускається створення нейтралізованих зон у районах бойових дій для забезпечення безпеки поранених, хворих та цивільних осіб, які не беруть участі у воєнних діях. Стаття 16 передбачає обов'язок надання особливого захисту та шанування пораненим, хворим, інвалідам і вагітним жінкам, а стаття 17 заохочує сторони конфлікту до укладення домовленостей щодо евакуації з обложених або оточених місцевостей дітей, осіб похилого віку, поранених і хворих.

Варто зауважити, що міжнародне гуманітарне право встановлює конкретні заборони для захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Забороняються прямі напади на цивільних осіб, терористичні акти, невибіркові удари та використання цивільних як «живих щитів». Ці обмеження не залежать від дій противника - репресалії проти цивільних неприпустимі. Водночас цивільні особи, які беруть безпосередню участь у бойових діях, тимчасово втрачають захист від прямих нападів, але лише на період конкретної участі. Безпосередня участь визначається трьома критеріями: заподіяння шкоди супротивнику, прямий причинно-наслідковий зв'язок між діями та очікуваними наслідками, а також спрямованість дії на підтримку однієї зі сторін конфлікту.

Як слушно підкреслює Падалка М., правовою основою захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного протистояння виступають Женевська конвенція про захист цивільних осіб під час війни 1949 року та Додатковий протокол I 1977 року, який регламентує захист жертв міжнародних збройних конфліктів. Обидва зазначені міжнародні договори ратифіковані Україною, а отже є складовою національної правової системи та підлягають обов'язковому виконанню [1, с. 4-5]. Досліджуючи систему Женевських конвенцій, Дручек О. та Волуйко О. акцентує увагу на функціональному призначенні кожної з них. Зокрема, Перша Женевська конвенція гарантує право на надання медичної допомоги та лікування в умовах війни незалежно від громадянства чи належності особи до сторін конфлікту. Друга Конвенція спрямована на захист осіб, які зазнали шкоди внаслідок воєнних дій на морі. Третя визначає правовий статус військовополонених, тоді як Четверта Женевська конвенція спеціально присвячена охороні цивільного населення в період збройного конфлікту [2, с. 239].

Важливого значення також набуває оцінка поведінки сторін конфлікту під час здійснення військових операцій. У цьому зв'язку Фаді Бані-Насер формулює перелік обов'язкових запобіжних заходів, яких мають дотримуватися сторони збройного протистояння. Зокрема, необхідно перевіряти, чи не є об'єкти нападу цивільними особами або цивільними об'єктами та чи не користуються вони спеціальним захистом; обирати такі методи і засоби ведення бойових дій, які дозволяють уникнути або мінімізувати випадкові жертви серед цивільного населення; утримуватися від нападу, якщо його продовження може спричинити надмірну шкоду цивільним об'єктам або поранення цивільних осіб; а також завчасно попереджати населення про можливі атаки, якщо це дозволяють обставини [3, с. 84].

Серед цивільного населення особливо вразливою категорією є жінки та діти, які потребують підвищеного рівня правового захисту в умовах збройного конфлікту. Відповідно до статті 8 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, особи, що перебувають під її захистом, не можуть бути позбавлені наданих їм прав або добровільно відмовитися від них за жодних обставин. Це положення має принципове значення, оскільки унеможливорює будь-який примус чи тиск щодо жінок з метою обмеження їхніх прав. Особлива увага приділяється захисту честі та гідності жінок. Так, стаття 27 IV Женевської конвенції покладає на сторони конфлікту обов'язок забезпечувати недоторканність особи жінок та захист від будь-яких форм сексуального насильства, включаючи зґвалтування, примусову проституцію та інші посягання на моральну цілісність. Міжнародне право також враховує специфічні потреби жінок, пов'язані з материнством. Згідно зі статтею 89 IV Женевської конвенції, вагітні жінки, матері, які годують немовлят груддю, а також діти віком до п'ятнадцяти років мають право на посилене харчове забезпечення, що відповідає їхнім фізіологічним потребам. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 року встановлює низку спеціальних гарантій для захисту жінок у період збройних конфліктів. Зокрема, відповідно до статті 75, жінки, які позбавлені свободи внаслідок війни, мають утримуватися окремо від чоловіків і перебувати під наглядом представниць жіночої статі. У разі затримання сімей рекомендується забезпечити спільне проживання членів сім'ї задля збереження сімейних зв'язків. Крім того, стаття 76 встановлює

спеціальні процесуальні гарантії для вагітних жінок і матерів малолітніх дітей, справи яких під час арешту або інтернування повинні розглядатися першочергово. Сторони конфлікту також зобов'язані, наскільки це можливо, утримуватися від призначення смертної кари таким жінкам, а виконання смертних вироків щодо них категорично забороняється.

Одним із найпоширеніших порушень у збройних конфліктах залишається насильство на гендерному підґрунті, включаючи зґвалтування та інші форми сексуального насильства щодо жінок. Незважаючи на існування численних міжнародних правових актів, що забороняють подібні злочини і передбачають механізми їх попередження, випадки сексуального насильства продовжують фіксуватися навіть під час збройної агресії на території України. У цьому контексті особливе значення має Резолюція Європейського парламенту від 5 травня 2022 року [7], яка аналізує вплив війни проти України на становище жінок.

Найбільш уразливою категорією цивільного населення під час збройних конфліктів залишаються діти. Відповідно до Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року [8], дитиною вважається будь-яка особа, яка не досягла 18 років. Ця Конвенція покладає на держави-учасниці обов'язок вживати всіх можливих заходів для запобігання залученню до війни осіб молодших за 15 років. Факультативний протокол до Конвенції, ухвалений 1 січня 2000 року, дозволяє за певних умов залучати до національних збройних сил осіб, які ще не досягли 18 років, але за умови добровільності, наявності згоди батьків або законних представників та повного інформування про характер і можливі наслідки служби.

У контексті практики Європейського суду з прав людини варто відзначити, що у справі «Грузія проти Росії» [9] Суд дійшов висновку про непоширення дії Конвенції на території активних бойових дій. Зокрема, завдання шкоди цивільним об'єктам у результаті артилерійських обстрілів та бомбардувань, на думку Суду, виходить за межі його юрисдикції. Такий підхід отримав критику, оскільки фактично обмежує захист базових прав у найбільш критичних умовах. Інший приклад – справа *Isayeva v. Russia* [10], де ЄСПЛ розглядав законність застосування сили під час військових операцій РФ. Суд оцінював необхідність і пропорційність застосування летальної сили та заходи щодо захисту цивільного населення.

Таким чином, аналіз судової практики свідчить, що ЄСПЛ формує стандарти, які поєднують вимоги Конвенції та принципи міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо критерію необхідності та пропорційності застосування сили. Міжнародне право в умовах збройних конфліктів має захисний характер і спрямоване на мінімізацію шкоди цивільному населенню, особливо вразливим групам – жінкам і дітям. Для ефективного захисту важливо, щоб національні та міжнародні механізми, а також судова практика, дотримувалися цих принципів, забезпечуючи реальний і дієвий захист прав людини навіть у кризових умовах.

Висновки. Незважаючи на наявність сформованої та детально розробленої системи норм міжнародного гуманітарного права, спрямованих на захист мирного населення під час збройних конфліктів, їхнє практичне застосування демонструє значні проблеми. Встановлені Женевські конвенції 1949 року та додаткові протоколи до них покладають на сторони збройних протистоянь обов'язок чітко розмежовувати комбатантів і цивільних осіб, уникати нападів на цивільне населення та об'єкти, а також гарантувати захист тим, хто не бере участі у бойових діях. Однак досвід сучасних збройних конфліктів показує, що формальна наявність правових положень не гарантує їх повного дотримання на практиці. Збройна агресія на території України є наочним прикладом систематичного порушення цих норм. Масштабні обстріли населених пунктів, знищення житлових будинків, медичних установ, закладів освіти та інших цивільних об'єктів свідчать про порушення принципів розрізнення та пропорційності. Фіксуються численні випадки загибелі та поранення мирних жителів через невібіркові удари, використання засобів ураження у густонаселених районах, а також атаки на об'єкти гуманітарної допомоги, що перебувають під особливим міжнародним захистом. Додатково спостерігаються примусові переміщення цивільного населення, обмеження доступу до гуманітарної допомоги та інші дії, що суперечать зобов'язанням сторін відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Причини такого системного недотримання норм зумовлені, передусім, низькою ефективністю міжнародних механізмів притягнення до відповідальності. Багато положень міжнародного гуманітарного права мають імперативний характер, але їх реалізація значною мірою залежить від політичної волі держав і спроможності міжнародних організацій забезпечити притягнення винних до відповідальності. Відсутність своєчасного та неминучого покарання знижує превентивну дію норм і створює ризики повторних пору-

шень. Вирішення цих проблем вимагає комплексного підходу. Необхідно підвищити ефективність міжнародних механізмів кримінальної відповідальності, активно використовувати юрисдикцію міжнародних судів та забезпечувати виконання їхніх рішень. Важливим є також удосконалення національних процедур: імплементація норм міжнародного гуманітарного права у внутрішнє законодавство, проведення повноцінного розслідування воєнних злочинів та правильна правова кваліфікація дій винних осіб. Паралельно слід посилювати процес документування порушень, міжнародний моніторинг та співпрацю з відповідними організаціями, що дозволяє створювати передумови для відновлення справедливості та запобігання повторним порушенням прав цивільного населення під час конфліктів. Комплексне поєднання цих заходів сприятиме не лише забезпеченню реального захисту мирних жителів, а й зміцненню авторитету міжнародного гуманітарного права та гарантуванню дотримання його імперативних норм у майбутніх конфліктах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Падалка М.А. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2022. № 6. С. 1-5. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-6-01-10>.
2. Druchek O., Voluyko O. Protection of civilians and civilian objects in the system of principles of international humanitarian law. *Law and Society*. 2025. Vol. 1. P. 232–239. DOI: 10.32842/2078-3736/2025.3.1.34.
3. Бані-Насер Фаді. Міжнародно-правовий захист цивільного населення та інших категорій осіб під час збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. №6. С. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2015_6_15.
4. Protection of Civilians in Armed Conflict. OHCHR, 28 July 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-08/Ukraine%20-%20protection%20of%20civilians%20in%20armed%20conflict%20%28July%202025%29_UKR.pdf (дата звернення: 21.12.2025).
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 21.12.2025).
6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 21.12.2025).
7. Резолюція Європарламенту «вплив війни проти України на жінок» 2022 року. URL: <https://jurfem.com.ua/resoluitsia-evroparlamentu-vplyv-viyny-proti-ukrainy-na-zhinok> (дата звернення: 21.12.2025).
8. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 21.12.2025).
9. Case of Georgia v. Russia (II). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-207757> (дата звернення: 21.12.2025).
10. Case of Isayeva v. Russia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-126122> (дата звернення: 21.12.2025).